

24. Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin'e, nüshalarına ve muhtevasına dair

Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ¹

Sibel MURAD²

APA: Kutlar Oğuz, F. S.; Murad, S. (2021). Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Cevher-nâmesi Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin'e, nüshalarına ve muhtevasına dair. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (24), 456-474. DOI: 10.29000/rumelide.995330.

Öz

Türkçe yazılmış cevher-nâmelerden biri olan *Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin* ve *Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir* adlarıyla bilinen eser, Yahyâ bin Muhammed Gaffârî tarafından 16. yüzyılda kaleme alınmıştır. Gaffârî, kitabı Şehzâde Korkud'un (ö. 1513) en sadık devlet adamı olan Piyâle Bey'in emriyle yazmış ve tamamladıktan sonra şehzâdeye sunmuştur. Biri yurt dışında, beşi de yurt içinde olmak üzere altı nüshası bilinen eserin Topkapı Sarayı Müzesi Hırka-i Saadet bölümündeki nüshası yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Ancak çalışmada, yararlanılan da dâhil olmak üzere diğer nüshalar hakkında hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Bu zamana kadar yapılmış olan cevher-nâmelerle ilgili çalışmalarda ise Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin cevher-nâmesinden bahsedilmiş; ancak metni hem nüshaları hem de muhtevası bakımından ayrıntılı olarak ele alan bir yayın mevcut değildir. Eser hakkında önceden kaleme alınan yüksek lisans tezi, makale vb. çalışmalardaki bilgiler gözden geçirildiğinde bunlarda bazı eksiklikler olduğu da görülmektedir. İşaret edilen eksiklikler nedeniyle bu makalede, Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin *Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin* adlı eserine ait nüshaların hepsi ayrıntılı olarak tekrar ele alınmıştır. Cevher-nâmenin muhtevası, bilinen tüm nüshaları karşılaştırılarak ortaya konmuş, bunlar benzerlikleri ve farklılıkları bakımından incelenerek tanıtılmıştır. Eserin muhtevası L. ve İÜ-423 nüshalarından hareketle ele alınmıştır. Söz konusu farklılıklar bize kitabın sağlam bir metninin ortaya konmasının ancak nüsha karşılaştırması yapılmasıyla mümkün olduğunu göstermiştir. Bu noktada örnek teşkil etmesi düşüncesiyle makalenin sonunda eserin tüm nüshalarında yer alan bir bölümünün tenkitli metni verilmiştir. Böylece, Gaffârî'nin cevher-nâmesi ve metnin tespit ettiğimiz nüshaları hakkında bu zamana kadarki en kapsamlı tanıtmanın yapılmasına çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yahyâ bin Muhammed Gaffârî, *Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin*, *Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir*, cevher-nâme, cevâhir-nâme

About Yahyâ bin Muhammed Gaffârî's ore book called *Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Ma'adin*, its copies and its content

Abstract

The work, known as *Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin* and *Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir*, which is one of the ore-book written in Turkish, was written by Yahyâ bin Muhammed Gaffârî in the 16th century. Gaffârî wrote the book by the order of Piyale Bey, who was the most loyal statesman of

¹ Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Ankara, Türkiye), fkutlar@hacettepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1698-9461 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 16.07.2021-kabul tarihi: 20.09.2021; DOI: 10.29000/rumelide.995330]

² Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Amasya, Türkiye), sibel.murad@amasya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0175-7702

Şehzade Korkud (d. 1513), and presented it to the prince after completing it. The copy of the work, of which six copies are known, one abroad and five in the country, has been studied as a master's thesis in the Topkapı Palace Museum Hırka-i Saadet section. However, no information about the other copies, including the one used, was included in the study. In the studies on ore-book made up to this time, Yahyâ bin Muhammed Gaffârî's ore-book was mentioned; however, there is no publication that deals with the text in detail in terms of both its copies and its content. Master's thesis, article, etc. written beforehand about the work. When the information in the studies is reviewed, it is seen that there are some deficiencies in them. Due to the deficiencies pointed out, in this article, all the copies of Yahyâ bin Muhammed Gaffârî's *Yâqûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin* were discussed in detail. The content of the ore-book was revealed by comparing all known copies, and these were introduced by examining them in terms of their similarities and differences. The content of the work has been handled with reference to the copies of L. and İÜ-423. These differences have shown us that it is only possible to present a solid text of the book by comparing copies. At this point, the critical text of a part of the work, which is included in all copies of the work, is given at the end of the article in order to set an example. Thus, it has been tried to make the most comprehensive introduction to Gaffârî's ore-book and the copies of the text we have identified so far.

Keywords: Yahyâ bin Muhammed Gaffârî, *Yâqûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin*, *Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir*, ore book

Giriş

İnsanoğlu, cevherlere gerek ziynet eşyası olarak gerekse tıbbî ve mistik uygulamalarda kullanmak amacıyla her devirde önem vermiştir. Özellikle değerli cevherler, hükümdarlar ve devletler için güç ve zenginlik sembolü kabul edilmiştir. Bu ilgi sadece onlara sahip olmakla sınırlı kalmamış, cevherlerin özelliklerini öğrenmek ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. İslam coğrafyasında “ilmü'l-me'âdin” adı verilen alanın mensubu âlimler değerli, yarı değerli ve değersiz taşların ve madenlerin tabiatlarına, türlerine, renklerine, nasıl meydana geldiklerine, nasıl işleneceklerine, değerlerine, nitelik ve niceliklerine ait bilgilerle bunlar hakkındaki efsanelere, rivayetlere, inançlara yer verdikleri eserler kaleme almışlardır. Bu kitapların bir kısmına özelliği olduğuna inanılan diğer taşlar, güzel kokular ve yağlarla ilgili bilgiler, kimi zaman şiir parçaları da eklenmiştir. Söz konusu bilgilerin toplandığı müstakil kitaplara cevher-nâme/cevâhir-nâme denmiştir.

İslam coğrafyasında cevahir ve maden ilmi hakkında kaleme alınan cevher-nâmelerden önce Batı dünyasında taşlarla ilgili çalışmalar yapıldığı, Aristoteles (MÖ 384-322) tarafından aktarılmıştır³. Antik çağlarda kaleme alınan konuyla ilgili eserler İslâmî dönemde Arapçaya tercüme edilmiş ve cevher-nâmelerin ilk örneklerini bu tercüme oluşturmıştır. Arapçaya tercüme edilen mineroloji konusundaki ilk eser Aristoteles'e (MÖ 384-322) atfedilen *Kitâbü'l-Ahcâr*'dır. İlk telif eser ise Yuhannâ bin Mâseveyh'e (ö. 857) ait olan *Kitâbü'l-Cevâhir ve Sıfâtihâ ve fî Eyyi Beledin Hiye ve Sıfâti'l-Gavvâsin ve't-Tüccâr*'dır (Murad, 2019: 18). İslâmî dönemin en ünlü cevher-nâme yazarı ise Tîfâşî'dir (ö. 1253).⁴

Cevherler konusundaki Türkçe eserlere gelince bilindiği üzere Anadolu'da 15. yüzyıl başından itibaren Türkçe tercüme ve telif eser yazma faaliyeti hız kazanmış, cevherleri konu edinen eserlerin ilk örnekleri

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Aksoy, 2018: 14.

⁴ Cevher-nâmelerle ilgili olarak şu çalışmalara bakılabilir: Demir ve Kılıç, 2003; Kutlar, 2003; Kutlar, 2005; Kara, 2016; Aksoy, 2018; Murad ve Ateş, 2018; Murad, 2019; Kurtulmuş, 2020.

de bu yüzyılda kaleme alınmıştır. Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî (ö. 1438'den sonra) bugünkü bilgilerimize göre Türkçe ilk cevher-nâmenin yazarıdır. Gerek Şîrvânî'nin gerekse diğerlerinin Türkçe cevher-nâmelerinin hemen hemen hepsi mensurdur. Bilinen müstakil olarak yazılmış Türkçe tek manzûm cevher-nâme ise Ahmed-i Bîcân'a aittir⁵.

15. yüzyıldan sonra da kimi zaman cevher-nâme/cevâhir-nâme gibi ait olduğu türün adıyla kimi zaman da müellifinin verdiği özel bir adla kitaplar yazılmıştır. Bunlardan biri 16. yüzyılda, Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin Nâsîrüddîn-i Tûsî (ö. 1274)'nin *Tensûk-nâme-i İlhânî* adlı eserinden ve Muhammed ibn Mansûr'un (ö.?) *Cevher-nâme-i Cedîd*'inden yararlanarak kaleme aldığı *Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin* adlı cevher-nâmesidir. Bu cevher-nâme üzerine yapılmış ilk çalışma Orhan Şaik Gökyay'a⁶ aittir. Bunun dışında Adnan Adivar⁷ ve Cevat İzgi⁸ de eser hakkında bilgiler vermiştir. Kitabın bilinen altı nüshasına ait bilgiler *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*'nde (Komisyon, 2006: 19-20) yer almaktadır. Ancak zikrettiğimiz yayınlarda, eserin nüshaları ve muhtevası ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Eser bir de yüksek lisans tezine konu olmuştur.

Söz konusu yüksek lisans tezi Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin *Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin* adlı cevher-nâmesinin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet no: 64'te bulunan nüshası üzerine İsmail Bektaş tarafından hazırlanmıştır⁹. Tezle ilgili tespit ve değerlendirmelerimiz YÖK'ün tez tarama bilgi sisteminde kayıtlı olan çalışmadan hareketle yapılacaktır. Öncelikle Bektaş'ın çalışmasında Gaffârî ve eserinin diğer nüshaları hakkında bilgi bulunmadığını söylemek gerekir. Teze konu olan nüsha hakkında verilen tek bilgi de tez tarama sayfasında yazılıdır. Bu bilgiler Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet 64 numarada kayıtlı nüshanın 77 varak olduğu ve eserin *Tensûk-nâme-i İlhânî* ve *Cevher-nâme-i Cedîd*'in Farsça asıllarından H. 917 tarihinde Şehzâde Korkud (ö. 1513) adına Türkçeye çevrildiğiyle sınırlıdır.

Çalışmanın muhtevasından bahsedilen giriş bölümünde Gaffârî'nin eserine dair verilen bilgiler de oldukça yetersizdir. Burada incelenen metnin değerli taşlarla ilgili olduğu, dört mahzenden oluştuğu ve mahzenlerin de alt bölümlere ayrıldığı belirtilmiştir. Söz konusu bölümlerde *altın, gümüş, kalay, kurşun, demir, bakır, harçini, elmas, yakut, yağmur taşı, billur vb. taşların özellikleri, nerelerde çıkartıldıkları, hangi hastalıklara iyi geldiklerinin* anlatıldığı, ayrıca eserde *elmas, yakut, zümrüt, firuze, lal, bicade, göz boncuğu, dühne vb. taşlar hakkında da ayrıntılı bilgiler verildiği* (Bektaş, 2008: IV) ifade edilmiştir. Oysa Bektaş'ın çalışmış olduğu nüshada, eserin üçüncü mahzeninde olan gümüş bâbının üçüncü faslının sonundan itibaren gümüşün dördüncü faslıyla bakır, kalay, kurşun, demir, harsînî fasılları ve filizâttan mürekkep olan cisimlerden tuç faslı ve teberû faslının başına kadarki sayfalar eksiktir. Ayrıca nüshada yukarıda da belirtildiği üzere konuların ele alınış sırası ve bölümler, Bektaş'ın ifade ettiğinden farklı olup eserde bulunduğu söylenen bölümler de bu nüshada bulunmamaktadır. Söz konusu nüsha hakkında ayrıntılı bilgi daha sonra verileceği için tekrar olmaması düşüncesiyle burada ayrıntıya girilmemiştir.

Bektaş, tezinin giriş bölümünde, eserin çevirisini yaptığını ve ardından transkripsiyon alfabesiyle metni hazırladığını, inceleme ve dizin bölümleriyle çalışmasını tamamladığını söylemiştir. Eğer "çeviri"yle kastedilen metnin günümüz Türkçesine aktarılması ise tezde böyle bir bölümün yer almadığı ortadadır. Çalışma bir sayfalık kısa bir giriş bölümü, yüzeysel kısa bir inceleme, transkripsiyon alfabesine

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Kutlar, 2005: 47; Kara, 2016.

⁶ Gökyay, 1991.

⁷ Adivar, 1982.

⁸ İzgi, 1997.

⁹ Bektaş, 2008.

aktarılmış özensiz bir metin ve dizin bölümlerinden oluşmaktadır. Sonuç bölümü bulunmayan çalışmanın, kaynakça kısmında verilen eser künyeleri bağlamında son derece zengin olduğu göze çarpmaktadır. Ancak yapılan incelemeye bakıldığında kaynakçada adı geçen bu eserlerin -sözlükler dışarıda bırakıldığında- tezin neresinde kullanıldığı ise anlaşılamamıştır.

Bektaş'ın yüksek lisans tezinin metin bölümünde okunmadığı için atlandığı düşünülen kelimeler mevcuttur ve okunan kısımlarda ise çok sayıda yanlışlık yapıldığı dikkati çekmektedir. Çalışma, bir yüksek lisans tezi olduğu göz önünde tutularak değerlendirilse bile tezde okumaların hayli özensiz ve gelişigüzel olduğunu, metnin muhtemelen kontrol edilmediğini söylemek mümkündür.

Özetle bu zaman kadar yapılan çalışmalarda Gaffârî'nin cevher-nâmesi ve özellikle eserin nüshaları hakkındaki bilgilerin sınırlı olduğu görülmektedir. Kitabın Topkapı Müzesi Hırka-i Saadet no: 64 nüshası üzerine yapılan yüksek lisans tezinin bilimsel açıdan eksiklikler taşıdığı ortadadır. Dolayısıyla sıralanan bu gerekçeler Gaffârî'nin *Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin*'inin tüm nüshalarıyla birlikte değerlendirilmesinin yararlı olacağını göstermektedir. Bu bağlamda çalışmamızın bundan sonraki kısmında önce Gaffârî'nin biyografisine dair bilgi verilecek, ardından eserinin nüshaları tanıtılacak ve tam olması nedeniyle L. nüshası esas alınarak kitabın muhtevası üzerinde durulacak, diğerlerinden farklı bir nüsha ailesinden istinsah edildiği anlaşılan İÜ-423 nüshası ile olan farklılıklara da işaret edilecektir. Cevher-nâmenin işaret ettiğimiz eksiklikler nedeniyle yeniden çalışılması gerektiğini düşündüğümüz için de yazının sonuç bölümünden sonra tüm nüshalarda bulunan "ayne'l-hirr" başlıklı bölümün karşılaştırmalı olarak yapılmış çeviri yazısı örnek olarak verilecektir.

I

Yahyâ bin Muhammed Gaffârî

Gaffârî hakkında elde edilen bilgiler daha önce yapılan çalışmalarda¹⁰ da olduğu gibi yazarın eserinin giriş kısmında kendisi hakkında verdiği bilgilerle sınırlıdır. Bu bilgilerde Gaffârî, Acem ve Arap diyarlarında günler geceler boyunca gezmiş, durup dinlenmeden hüner elde etmek için çalışmış ve daha sonra Anadolu kıyılarına ulaşmıştır. Şehzâde Korkud'un (ö. 1513) en sadık dostu ve devlet adamı olan Piyâle Bey'le tanıştıktan sonra Piyâle Bey'in emri üzerine *Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin*'i yazmıştır.

II

Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin'in nüshaları

Gaffârî'nin cevher-nâmesinin bu zamana kadar bilinen Türkiye kütüphanelerinde beş, yurt dışında bir olmak üzere altı nüshası bulunmaktadır. Eser, aşağıda elimizdeki bu nüshalardan hareketle istinsah tarihleri bilinenler ve bilinmeyenler olarak sırasıyla ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır. Yazma Bağışlar nüshası için YB., Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonundaki nüsha için N., Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet nüshası için HS., İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma eserler bölümünde bulunan 423 ve 7020 numaralı nüshalar için İÜ-423 ve İÜ-7020, Leipzig için L. kısaltmaları kullanılmıştır.

¹⁰ Gökyay, 1991; Adıvar, 1982; İzgü, 1997; Komisyon, 2006.

1. YB.: Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Başlıklar 1389 numarada kayıtlı olan nüsha, kütüphane kayıtlarına göre 17x11,5 ve 11x7,2 cm ölçülerindedir. Eserin 1a numaralı zahriyesinde eserin ismi *Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin* olarak kaydedilmiştir. Eserin 1b sayfasının baş tarafına kırmızı mürekkeple ve büyük harflerle eserin ismi yazılmıştır. 152 yaprak, 11 satır olan nüshanın ilk sayfalarında (1b-2a) metin, kırmızı ve siyah çerçeve içine alınmıştır. Diğer sayfalarda bu çerçeveler bulunmamaktadır. Metnin mensur kısımlarında harekeli nesih hattı kullanılmışken manzum kısımlarında yer yer talik hat kullanılmıştır. Metinde noktalamalar, başlıklar, önemli kelimeler, nazım bölümlerinin başlangıçları kırmızı mürekkeple, diğer kısımlar ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Sayfa altlarında reddâdeler mevcuttur. Tespitlerimize göre bu nüshada birinci ve üçüncü mahzen tam, fakat dördüncü mahzen eksiktir. Eserin daha sonra yanlış biçimde birleştirilmesinden dolayı ikinci mahzeni kapsayan bazı sayfaların da yerleri değişmiştir. Eserin yıllar içinde nemlenmesinden ötürü kimi sayfalarda mürekkebin dağıldığı, bazen de yazıların okumayı imkânsızlaştıracak derecede silindiği görülmüştür. Örneğin 20b ile 28b-29a sayfalarının yarısı, 149b-150a ve 151a sayfalarının ise tamamı neredeyse okunamaz durumdadır. Eserin son sayfaları nemlenme ve silinmeden dolayı okunamaz durumdadır. Ancak istinsah kaydının bulunduğu sayfa korunmuştur. Buradaki bilgilere göre bu nüsha Sultan Süleymân (ö. 1566) döneminde İlyâs bin Abdullâh adlı biri tarafından Manisa'da 926 yılında Cemâziyelevvel ayının sonlarında (Mayıs 1520'de) istinsah edilmiştir. Katalog kaydında tarih H. 926 (Komisyon, 2006: 19) yazmaktaysa da metinde dokuz yüz yirmiye kadar olan kısmın görüldüğünü, fakat altı sayısının görünmediğini belirtmek gerekir. L. ve HS. nüshalarının son kısmında yazarın eseri bitirdiği tarihi verdiği bir tarih kitabı bulunmaktadır. Buna göre kitabın yazımı 917 Şevvâl'inde (Aralık 1511 - Ocak 1512'de) tamamlanmıştır. Dolayısıyla Yahyâ b. Muhammed Gaffârî'nin 8-9 yıl sonra (926/1520) istinsah edilmiş YB. nüshasını görmüş olması ihtimal dâhilindedir.

Nüshada müfredâtların anlatıldığı birinci mahzen ve filizât-ı seb'anın anlatıldığı üçüncü mahzen tam olup cevherlerin anlatıldığı ikinci mahzen bölümündeki sayfalarda karışıklık vardır. Eserde bâbların sıralanışı firuze bâbının üçüncü faslının anlatıldığı 71b sayfasından sonra lacivert taşının olduğu 92a sayfasına kadar karışmıştır. Firuze bâbının üçüncü faslının anlatıldığı 71b sayfasında fasıl tamamlanmadan 72a sayfası, yakut benzerlerinin anlatıldığı bâbın ikinci faslının ilk kısmıyla başlamaktadır. Yakut benzerlerinin anlatıldığı bâb başlığı ise 88b sayfasındadır. 72b sayfasında yakut benzerlerinin çeşitlerinin ve kıymetlerinin anlatıldığı fasıl devam ederken 73a sayfası zımpara taşının birinci faslının ilk kısmıyla başlamaktadır. Zımpara taşının dört faslı tamamlandıktan sonra 73b sayfasında dehne bâbı başlar. Dehnenin birinci fasıl başlığından birkaç cümle sonra 74a sayfasına geçilmekte ve bu sayfa cez' taşının anlatıldığı birinci fasıl ortasından başlamaktadır. Dehne bâbının devamı 90a-92a sayfaları arasındadır. Mıknatıs bâbının dördüncü faslının anlatıldığı 79b sayfasında fasıl tamamlanmadan 80a sayfasında panzehir taşının birinci faslının ilk cümleleriyle başlamaktadır. İtrilerin anlatıldığı dördüncü mahzen ise kâfur maddesiyle sonlanmakta, sonrasında olması gereken sandal, safran, zebâd, laden ve müselles fasılları bulunmamaktadır. Nüshadaki bu karışıklık sayfaların yerlerinin tarafımızca yeniden düzenlenmesiyle giderilmiştir.

2. İÜ-423: Bu nüsha, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma eserler arasında NECTY00423 ve NEKTY00423 demirbaş numaralarıyla kayıtlıdır. NECTY00423 numarada eserin adı *Kitâbu Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin* şeklindedir. Ayrıca yazar adı ve metnin istinsah tarihinin de H.1055 olduğu belirtilmiştir. Kitabın ebatlarının 217x140, 142x73 mm, 64 yaprak ve 17 satır olduğu, baş kısmında eksik bulunduğu bilgisi verilmiştir. Katalogda nüsha özellikleri olarak "söz başları kırmızı, kırmızı cetveli, aharlı kağıt, su yolu filigranlı ve cildi bordo bez kaplı" bilgileri yazılmıştır. Bu demirbaş numaralı nüshanın erişim izni bulunmamaktadır. Eser, diğer demirbaş numarası olan NEKTY00423'e *Cevâhir-nâme* adıyla kaydedilmiştir. H. 1055 istinsah tarihi NECTY00423'le aynıken,

nüşhanın ölçüsü diğer demirbaş kaydından farklı olup 214x135 mm şeklindedir. Ayrıca yazı tipinin nesih, eserin 64 yaprak ve 17 satır olduğu belirtilmiştir. Bu demirbaş numarasında nüshaya erişim izni bulunmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalarda NEKTY00423 demirbaş numarası ile kayıtlı olan nüshanın 1a sayfasında eserin adı *Cevâhir-nâme* olarak yazılmıştır. Düzenli, tertipli bir görünüme sahip olan bu nüshanın her sayfasında metin çift kırmızı çizgiyle çerçeve içine alınmıştır. Yazısı harekesiz nesih olmakla beraber kısmen harekeli yerler de bulunmaktadır. 64 varak olan nüsha, genelde 17 satır olup yer yer satır sayısı 16'ya düşmektedir. Bâb, fasıl, nazım, beyit gibi başlıklar, ayetler ve noktalama işaretleri kırmızı mürekkeple, diğer kısımlar ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Eser, zaman içinde yer yer nemlenmişse de bu nemlenme eserin okunması ve görüntüsünün netliği için sorun teşkil etmemektedir. Sayfa altlarında reddâdeler kullanılmıştır.

Baş ve sonu eksik olan nüsha, cevherlerin anlatıldığı ikinci mahzenin inci bâbının üçüncü faslından başlamaktadır. Dört mahzen olarak yazılan eserin birinci mahzeni (müfredât) ve dördüncü mahzeni (tırlar) bu nüshada bulunmamaktadır. Cevherlerin anlatıldığı ikinci mahzende ise zımpara taşının dördüncü faslı tamamlanmadan 39a sayfasında lacivert taşının son faslının anlatıldığı bölüme geçilmektedir. Arada olması gereken dehne bâbı ve lacivert taşının bâb başlığı ve diğer fasılları eksiktir. Billur bâbının birinci faslının anlatıldığı 42b sayfasından sonra 43a sayfasında ahcâr-ı müteferrika faslında olması gereken hacerü'l-matarın (yağmur taşının) anlatıldığı fasla geçilmektedir. 42b ve 43a sayfaları arasında olması gereken billur bâbının birinci fasıl sonu ve diğer üç faslıyla devamında yer alan cemest bâbı, ahcâr-ı müteferrikanın anlatıldığı fasıldaki sebec, humâhin, talk fasılları eksiktir. Ecsâd-ı seb'anın anlatıldığı üçüncü mahzende ise "filizâtdan mürekkep olan nesnelere" başlığı altında olması gereken tuç, teberû, dârârû, tâlikûn ve iki cisimden oluşan nesnelere anlatıldığı fasılları yoktur. Nüşhanın 64b sayfasında "Filizâtdan mürekkep olan cisimleri 'ayân eder ve anlarıñ birbirine nisbetin beyân eder" başlığı altında pirinç fasıl başlığı atılmış ve bir hitap cümlesi, beyit ve sonrasında gelen bir cümleden sonra temme'l-kitab yazılarak eser sonlandırılmıştır. Pirinç faslına diğer nüshalarda rastlanmamıştır.

Bu nüshanın önemli bir özelliği diğer nüshalarda bulunmayan ve bazı fasılların baş tarafında yer alan bazı hitap cümleleriyle beyitlerdir. Nüsha bu özelliği bakımından dikkat çekicidir. Baştan ve sondan eksik olan nüshanın istinsah kaydı bulunmamaktadır, ancak eserin son sayfasında çerçevenin dışında siyah mürekkeple kalın harfli bir yazıyla muhtemelen eserin istinsah tarihi olan 1055 (1645-1646) tarihi kaydedilmiştir.

3. HS.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet, numara 340'ta kayıtlıdır. Katalog bilgilerine göre 15x21,5 ve 9,5 cm ebatlarındadır (Komisyon, 2006: 20). 77 varak, 15 satırdır. Bu nüsha, Orhan Şaik Gökyay'ın (1991: 171) çalışmasında da bahsettiği gibi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet 64 numarada kayıtlıdır. Kutlar (2005: 49-50), Gökyay'ın (1991: 171) 64 olarak verdiği nüsha numarasının Müze Kataloğunda 340 olduğunu, nüshanın Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde 152 numarada kayıtlı olan fotokopisinde ise her iki numaranın da yer aldığını belirtmiştir. Türk Dil Kurumu Kütüphanesinden temin ettiğimiz bu siyah-beyaz nüshanın 1a zahriyesinde "Hırka-i Şerif otasına vakf olunmuşdur" ifadesi bulunmaktadır. Eserin adı nüshanın 1b sayfasında geniş bir çerçeve içinde *Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir* olarak yazılmıştır. Nüshada sayfalar tek çizgiyle çerçeve içine alınmış, manzum kısımlar çift sütunla, mensur kısımlardan çizgiyle ayrılarak yazılmıştır. Harekesiz nesih hatla yazılan nüshada, bazı başlıklar harekelenmiştir. Sayfa altlarında reddâdeler kullanılmıştır. Nüshada bazı bâb başlıkları fasıl olarak verilmiştir. Bazı bâblar ve fasıllar kısaltılmıştır. Nüshada eserin üçüncü

mahzeninde olan gümüş bâbının üçüncü faslının sonundan itibaren gümüşün dördüncü faslı ve bakır, kalay, kurşun, demir, harsînî fasılları ile filizattan mürekkep olan cisimlerden tuç faslı ve teberû faslının başına kadar olan sayfalar eksiktir. 69b sayfasında gümüş bâbının üçüncü faslı tamamlanmadan 70a sayfasında teberû faslının ortasından devam etmektedir.

Nüsha, yazarın eseri tamamladığı tarihin yazılı olduğu kitayla sonlanmıştır. Daha sonra dört beyitlik Farsça bir kıta ile Farsça iki dördlük yazılmıştır. Katalog bilgilerinde 970/1562-1563 yılında istinsah edildiği bilgisi yer alsa da (Komisyon, 2006: 20) nüshada metnin kim tarafından, ne zaman istinsah edildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

4. L.: Eserin yurtdışında tespit edilen tek nüshası Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi İslami Yazmalar Koleksiyonunda, B. or. 076^u yer numarasıyla kayıtlıdır. Katalog bilgisine göre nüsha 21,4 x 14,5 cm, metin alanı ise 13 x 7,5 cm ebatlarındadır. Eserin 1a numaralı zahriyesinde Kethüdâ Serrâc Muhammed Bey'e ait olduğuna dair bir ibare vardır. Sağlam bir görünüme sahip olan bu nüshada, eserin mahzenleri ve fasılları tamdır. 162 varaktan oluşan nüshada her sayfada 11 satır vardır. Eser yer yer harekeli nesihle, yer yer talik hatla yazılmıştır. Nüshanın 1b sayfasında eserin adı kırmızı mürekkeple *Kitâbu Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin* olarak kaydedilmiştir. Nüshada başlıklar, önemli kelimeler, manzum kısımların başlangıçları kırmızı mürekkeple, diğer kısımlar ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Reddâdeler kullanılmış, bazı fasıllarda, fasıl kelimesi yazılmadan içeriğinin başlığı yazılmış, bazı fasıllarda da içerik kısaltılmıştır. Nüshada müstensih adı ve istinsah kaydı yoktur. Adivar (1982: 65) 1517'de istinsah edildiği bilgisini verse de nüshada böyle bir tarih bulunmamaktadır. Bu nüshanın sonunda da HS. nüshasında olduğu gibi yazarın eseri tamamladığı tarihin yazılı olduğu Türkçe, Farsça manzum kısım bulunmaktadır. Eserdeki bazı cevherlerin adlarının daha sonraki dönemlerde nüshayı inceleyenlerce Latin harfleriyle sayfa kenarlarına yazıldığı görülmektedir.

5. İÜ-7020: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma eserler bölümündeki bir diğer nüsha da NECTYO7020 ve NEKTYO7020 demirbaş numaralarıyla kayıtlıdır. NEKTYO7020 demirbaş numarasında nüshanın açık erişimi bulunmaktadır. Katalog bilgilerinde nüshanın 226x165, 165x100 mm. ölçülerinde, ebru desenli nohudi meşin ciltli olduğu belirtilmiştir. Nüsha incelendiğinde rika hattıyla yazıldığı, 54 yaprak ve 21 satırdan oluştuğu görülmektedir. Nüshanın zahriyesinde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Eserin adı 1b sayfasının başında kırmızı mürekkeple *Cevherü'l-cevâhir* olarak yazılmıştır. Metinde başlıklar, önemli ifadeler, noktalamalar, nazım bölümlerinin başlangıçları kırmızı mürekkeple, diğer kısımlar ise siyah mürekkeple kaleme alınmıştır. Önemli kelimelerle ibarelerin ve Arapça ifadelerin üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Sayfa sonunda reddâdeler bulunmaktadır. Müstensih, bazı fasıl ve bâbları kısaltmıştır. Bu nüshanın birinci mahzen, ikinci mahzen ve dördüncü mahzenleri tam olup üçüncü mahzende yer alan gümüşün üçüncü faslından sonra dârû faslıyla devam etmektedir (49a). Nüshada gümüşün dördüncü faslı ve bakır, kalay, kurşun, demir, harsînî bâbları, filizatdan mürekkep nesnelere tuç ve teberû fasılları eksiktir.

Eserin son sayfası olan 54a'da sadece kısaca "el-'abdü'l-hakîr el-fakîr es-Seyyid Abdülkâdir fi 19 Ş. sene 1233" kaydı bulunmaktadır. Buna göre eser Seyyid Abdülkâdir adlı biri tarafından 19 Şaban 1233'te (24 Haziran 1818) istinsah edilmiştir. HS. ve L. nüshalarında bulunan ve yazarın eseri tamamladığına dair tarihin yazılı olduğu manzume bu nüshada da yoktur.

6. N.: Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonunda 34 Nk 3762/1 demirbaş numarasıyla kayıtlı nüsha 140 varaktan oluşmaktadır ve her sayfasında 13 satır bulunmaktadır. Verilen bilgilere göre

¹¹ L. nüshasının, katalogda eski yer numarası olan CCLXV verilmiştir (Komisyon, 2006: 20).

nüsha 14,5 x 21 ve 7,5 x 15 cm ebatlarında olup H. 11. asırda istinsah edilmiştir (Komisyon, 2006: 20). Nüsha incelendiğinde nüshanın 1a sayfasında bulunan zahriyesinde Sultan III. Osman'a (ö. 1757) ait bir mühür ile bu mührün altında eserin Sultan II. Mustafa'nın (ö. 1703) oğlu Sultan III. Osman tarafından kütüphaneye vakfedildiğine dair Arapça bir kayıt bulunmaktadır. 1b sayfasında kırmızı mürekkeple ve kalın harflerle eserin adı *Kitâb-ı Cevher-nâme* şeklindedir. Nüshada metin kırmızı çizgiyle çerçeve içine alınmıştır. Metinde başlıklar, önemli kelimeler, nazım ve nesir bölümlerinin başlangıçları kırmızı mürekkeple, diğer kısımlar ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Bazı fasıl başlıklarında da siyah mürekkep kullanılmıştır. Talik hatla yazılan nüshada reddâdeler bulunmaktadır. Eserin muhtevasının anlatıldığı ve mahzen adlarının sıralandığı 7a sayfasında bu bölüm tamamlanmadan birinci mahzenin üçüncü bâbının ortasından devam etmektedir. Aradaki kısımlar eksiktir. İkinci mahzenin başladığı 14a sayfasında başlık mahzen yerine bâb olarak yazılmıştır. Nüshada, zaman zaman fasıl yerine bâb, bâb yerine fasıl başlıkları kullanılmıştır (14b, 45b, 132a, 136b). Eserde bazen bâbların birinci fasıl başlıkları yazılmadan birinci fasıl anlatılmaya başlanmıştır. 38a sayfasında bir inci türü için fasıl başlığı atılmıştır. Eserin dördüncü mahzeni eksiktir. Metin sandal faslı tamamlanmadan 140b sayfasında bitmiştir. Devamında olması gereken za'ferân, zebâd, laden, müselles fasılları ve yazarın eseri bitirdiğine dair L. ve HS. nüshalarında bulunan manzume yoktur. Nüshada müstensih ve istinsah tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nüshanın 141a-143b sayfalarında *Kitâb-ı Kar-nâme* adlı bir eser ve 143b-145b sayfaları arasında ise *Pânzehr Risâlesi* kayıtlıdır¹².

III

Muhtevası

Aşağıda Gaffârî tarafından yazılan cevher-nâmenin aynı nüsha ailesinden geldiği belirlenen beş nüshası içinde tam olan Leipzig (L.) nüshası esas alınarak eserin muhtevası ortaya konmuş, bu esnada farklı bir nüshadan istinsah edildiği anlaşılan İÜ-423 nüshası ile olan önemli farklılıklar da gösterilmiştir.

Yahyâ bin Muhammed Gaffârî, eserine geleneğe uygun olarak besmele ve Allah'a hamd ve şükür ile başlar. Türkçe külfetli bir dile sahip bu mensur satırlarda şükür Allah'ın cevherleri yaratmasıyla ilgilidir. Ardından aynı konudaki Farsça manzumeyle sözlerine devam eder [L. 1b-2a]. Ardından yine cevherlerle ilgili ifadeler kullandığı mensur ve manzum kısımda Peygamber'i över [L. 2b-3a].

Yazar, "ammâ ba'd" ifadesinden sonra, kendisini "ekall-i ibâdullâhü'l-Bârî" yani Cenâb-ı Hakk'ın kullarının en basiti olarak nitelendirir ve "Yahyâ bin Muhammed el-Gaffârî eydür ki" diyerek kendi ismini verir [L. 3b]. Sonra sebab-i telife geçer.

Sebeb-i telifte, gök ve yer cisimlerinin hareketleriyle binlerce kıymetli madenin ocaklarda meydana gelip zamanenin ulu kişilerinin hazinelerini süslemek için yaratıldığını söyler. Ancak insan toplulukları içinde söz söyleme incisi gibi bir gevher olmadığına, bütün insanlar için faydalı olan tek şeyin söz söylemek olduğuna değinir. Bu ifadenin ardından kendisinden "bu dâ'î-i bî-riyâ" şeklinde söz eder. Bu bölümdeki "deryâ-yı sibâhat içinde lenger-i istirâhat çeküp" ifadesi onun denizle bir alakası olduğunu gösterir. Müellif bunun ardından ilim sahibi olmak için günler geceler boyunca çalıştığını, Arap ve Fars diyarlarında gezerek buranın ileri gelenlerinin eserlerinden bilgiler elde etmek ve hükümler çıkarmak için çabaladığını söyler. Bundan sonra yine bu deniz ve kara yolculuğuna değindiği Türkçe iki beyite yer verir [L. 4a]. Manzum kısımdan sonra övgüyle söz ettiği Rûm (Anadolu) sahiline ulaştığını belirtir. Burada Hz. Muhammed'in "*İnsanlar altın ve gümüş madenleri gibi madenlerdir*" hadisini naklederek

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Ak, 2004.

bu beldenin bayındır yerlerinden ve kullarının madenlerinden güzel ahlakla süslenmek için altın, kemal ve fazilet gümüşlerini aradığını, onların ilim ve irfanlarından faydalandığını belirtir ve bu arada başka değerli taşlardan da söz eder [L. 4b-5a].

Daha sonra eserini sunduğu Şehzâde Korkud'a övgülerde bulunduğu mensur ve manzum kısım başlar. Onu, ilim ve irfan memleketinin sultanı, zamane sultanlarının en bilgilisi, en adaletlisi, fazıl ve hüner sultanı sıfatlarıyla över ve ardından aynı içerikte bir manzumeye yer verir [L. 5a-6a].

Şehzâde Korkud'un hizmetine girdikten sonra şehzâdenin en sadık dostu ve yardımcısı olan Piyâle Bey'le tanıştığını, Piyâle Bey'in ona samimi bir şekilde hizmet eden kendisiyle görüşüp lütuflarda bulunduğunu söyler. Şehzâdenin aziz meclisine dâhil olabilmek için bir kitap tercüme ettirmek istediğini ifade eder. Buraya öncesinde abartılı ifadelerle söz ettiği Piyâle Bey'i övdüğü bir de manzume ekler. [L.6a-6b]

Piyâle Bey'in ondan *Kitâb-ı Cevher-nâme*'yi Türkçe olarak yazmasını istediğini ve kendisinin de bu emre uyarak *Tensûknâme-i İlhânî ve Cevher-nâme-i Cedîd*'den istifade ederek bu kitabı yazdığını belirtir [L. 7b]. Daha sonra kitabı tamamlar ve eserini yazdığı tarihi verdiğini söylediği manzum kısma geçer. Gaffârî, kitabın yazılış tarihini başta da belirttiği üzere ebcele hesabıyla "yâkûtat" kelimesinde gizlemiştir [L. 8a]. Böylelikle yazar hem eserinin başında "*Anun târîhi çün yâkûtat durur / Ana bu lafzıla pirâyê dirdüm*" beytindeki "yâkûtat" kelimesiyle, hem de eserin en sonundaki "*Tokuz yüz on yedi geçmiş idi târîh / Ki cevher-nâme hatm oldı tamâmî*" beytiyle eserin yazılış tarihini bildirmiştir.

Ardından eserin muhtevası hakkında bilgi verdiği bölüm başlar. Gaffârî, eserin dört mahzen ve birçok bâbdan oluştuğunu söyledikten sonra. Eserinin adını *Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevâhiri'l-Me'âdin* koyduğunu belirtir [L. 8b].

Daha sonra eserin mahzenlerini sıralayarak içerikleri hakkında kısa bilgiler verir. Buna göre birinci mahzen müfredâtları yani bütün madenlerle yeryüzündeki diğer birleşikleri ve bunların meydana geliş sebeplerini anlatır. İkinci mahzen, bütün taşlardan olan cevherleri kapsar. Cevherlerin nasıl oluştukları, madenleri, nitelikleri, yararları ve zararları, kıymetleri, fiyatları ve cılanmaları konularını ele alır. Eserin üçüncü mahzeni, *ecsâd-ı seb'a/filizât-ı seb'a* (yedî cisim/yedî filiz) hakkındadır. Yazar, bunların nasıl oluştuklarını, niteliklerini, yararlarını ve zararlarını, oluşum farklılıklarını anlattığını ifade ettikten sonra dördüncü mahzenin de itirarla ilgili olduğu bilgisini verir. Gaffârî, eserin giriş bölümünü bu kitaptaki bütün mahzenlerin en yüksek mahzene ulaştıracak nitelikte ve kimya eserleri hakkında en makbul mahzen olacağı ifadesiyle sonlandırır [L. 8b-9a].

Eserin birinci mahzeni [L. 9a-20b] sayfaları arasında yer alan beş bâbdan oluşur. Birinci bâb [L. 9a-11a] Allah'ın evreni yaratması, yer gök hareketleriyle dört elementin (su-toprak-ateş-hava) oluşumu ve dünyadaki her maddenin bu dört unsurdan meydana geldiği hakkındadır. İkinci bâbda [L. 11a-15a] Allah'ın bu dört elementi birbiriyle ilişkili yarattığı belirtilerek bunların tabiatlarına dair bilgiler verilir. Üçüncü bâbda [L. 15a-17b] dünyadaki madenlerin hangi yollarla, nasıl oluştuğu anlatılır. Dördüncü bâb [L. 17b-19a] madenlerin taşlaşma özellikleri ve beşinci bâb ise [L. 19a-20b] cevherlerin renklerinin nasıl meydana geldiği hakkındadır.

Birinci mahzen beş bâbda tamamlandıktan sonra cevherlerin anlatıldığı ikinci mahzene geçilir. İkinci mahzenin başında yazar; bu mahzen de cevherlerin madenlerinin, özelliklerinin, yararlarının, cılanmalarının anlatılacağı bilgisini verir [L. 20b-127b].

İkinci mahzen yirmi bâbdan oluşur. Her bâb kendi içinde genellikle dört-beş fasıldan müteşekkildir. Bâblardan bağımsız olarak iki fasıl daha vardır ve bu fasıllardan biri kendi içinde on dokuz fasla ayrılmıştır. Bu mahzendeki ilk bâb yakut [L. 21a-34a] hakkındadır. Yakut bâbı, yakutun çeşitleri ve marifetleri, kısımları, madenlerinin nerede olduğu ve kusurları, yakut çeşitlerinin birbirinden farkları ve kıymetleri, yakutun niteliği ve tabiatı yakutun kusurları ve bu kusurların ilaçları ve yakut çeşitlerinin cilalanması olmak üzere yedi fasıldan meydana gelir.

İkinci mahzenin ikinci bâbı inci hakkındadır [L. 34a-52b]. Bu bâb, beş fasıldan oluşur. Bu fasıllar incinin sıfatı, meydana gelişı ve oluşumu, çeşitlerinin ayırt edici özellikleri ve kıymetleri, nitelikleri ve tabiatı, cilalanması ve korunması hakkındadır.

Zümrüdün anlatıldığı üçüncü bâb [L. 52b-57b] beş fasıldan oluşur. Bu fasıllarda zümrüdün sıfatı, madeni ve nasıl meydana geldiği, çeşitlerinin ayırt edici özellikleri ve kıymetleri, nitelikleri, kusurları hakkında bilgiler verilir.

Dördüncü bâbı oluşturan zeberced bahsi [L. 57b-59b] zebercedin sıfatı, madeni ve oluşumu, özellikleri hakkındaki üç fasıldan meydana gelir.

İkinci mahzenin beşinci bâbı elmadır [L. 59b-64b]. Bu bâb elmanın sıfatından, madeninden ve nasıl meydana geldiğinden, çeşitlerinin ayırt edici özelliklerinden ve kıymetlerinden, niteliklerinden söz edilen dört fasıldan oluşur.

Bu mahzenin altıncı bâbı [L. 64b-66b] ayne'l-hirr taşı hakkında olup dört fasıldır. Bu fasıllarda ayne'l-hirrin sıfatı, madeni, türleri ve kıymetleri, özellikleri hakkında bilgiler verilir.

Lâl taşının anlatıldığı yedinci bâb [L. 66b-73a] lâlin sıfatı, madenleri, çeşitlerinin ayırt edici özellikleri ve kıymetleri, nitelikleri, kusurları hakkındaki bilgileri içeren beş fasıldan meydana gelir.

Beş fasıldan oluşan firuze bâbı [L. 73a-79b] ikinci mahzenin sekizinci bâbında yer alır. Fasıllarda firuzenin sıfatı, madeni ve nasıl meydana geldiği, çeşitlerinin ayırt edici özellikleri ve kıymetleri, özellikleri ile firuze zarar veren maddeler açıklanmıştır.

İkinci mahzenin dokuzuncu bâbı panzehir taşı hakkındadır [L. 79b-86b]. Bu bâbda panzehir taşı gibi hayvanattan meydana gelen diğer taşlar hakkında da bilgi verilir. Panzehir bâbının ilk dört faslında panzehir taşının ayırt edici özellikleri, madeni ve nasıl oluştuğu, çeşitleri ve kıymeti, nitelikleri anlatılır. Beşinci fasıl ise diğer hayvani taşlarla ilgilidir. Bu fasılda “mâr-mühre, har-mühre, mühre-i hurûs, seng-i haraza, seng-i mesâne, mühre-i piristû” olmak üzere altı hayvani taştan kısaca bahsedilir.

Akik taşının anlatıldığı onuncu bâb [L. 86b-88b] akiğin sıfatının, madenin ve nasıl oluştuğunun, türlerinin ayırt edici özelliklerinin ve kıymetinin, niteliklerinin anlatıldığı dört fasıldan oluşur.

Bu mahzenin on birinci bâbı [L. 88b-91b], yakut benzerleri olan “benefş, bicâde, mâde-piç” hakkındadır. Dört fasıldan oluşan bu bâbda yakut benzerlerinin sıfatları, madenleri, birbirlerinden farkları ve kıymetleri, nitelikleri ile ilgili bilgiler verilir.

Ardından gelen on ikinci bâbda cez' taşı yer almaktadır [88b-93b]. Cez'in sıfatı, madeni, ayırt edici özellikleri ve kıymeti, nitelikleri dört fasılda ele alınmıştır.

On üçüncü bâb mîknâtis taşına ayrılmıştır [L. 93b-98b]. Bu bâb, mîknâtisın sıfatları, madenleri, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymetleri, özellikleri olmak üzere dört fasıldan oluşur.

Zımpara taşı bu mahzenin on dördüncü bâbında yer alır [L. 98b-99b]. Diğer bâblarda olduğu üzere burada zımparamın sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymetleri, nitelikleri dört fasılda anlatılmıştır.

Eserin on beşinci bâbı dehne taşı hakkındadır [L. 99b-102a]. Bu bâb dehnenin sıfatı, madeni, çeşitlerinin farklılıkları ve kıymetleri, özellikleri hakkında bilgi veren dört fasıldan oluşur.

Dehne bâbından sonra gelen on altıncı bâbda lacivert taşı anlatılmıştır [L. 102a-106b]. İlk dört fasıl, diğer bâbların çoğunda da olduğu gibi lacivert taşının sıfatı, madeni ve nasıl oluştuğu, ayırt edici özellikleri ve kıymeti, özellikleriyle ilgilidir. Burada diğerlerinden farklı olarak lacivert taşının yıkanmasının anlatıldığı bir fasıl bulunmaktadır.

On yedinci bâbın konusu mercandır [106b-109a]. Mercan bâbında da bu taşın sıfatı, madeni ve nasıl oluştuğu, ayırt edici özellikleri ve kıymeti, niteliklerinin anlatıldığı dört fasıl bulunmaktadır. Bu nüshanın mercanın madeni ve nasıl meydana geldiğinin anlatıldığı ikinci faslında Farsça iki beyit yer alır [L. 107b]. Önce Afrika'daki çok büyük bir denizden söz edilir. Bu, dalgalarının çarpışmasından dibinde balıkların sükûn bulamadığı, havada kuşların uçamadığı bir denizdir. Ardından konuya uygun Farsça iki beyte¹³ yer verilir.

On sekizinci bâbda yeşb taşı anlatılır [L. 109a-111a]. Yeşb; sıfatı, madeni ve nasıl meydana geldiği, ayırt edici özellikleri ve kıymeti, nitelikleri olmak üzere dört fasılda ele alınır.

On dokuzuncu bâb billur hakkındadır [L. 111a-113b]. Bu bâb da dört fasıldır. Fasıllarda bu cevherin sıfatı, madeni ve nasıl oluştuğu, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, nitelikleri hakkındaki bilgiler aktarılır.

Cemest taşının anlatıldığı yirminci bâb [L. 113b-114b] da dört fasıldır. Bu fasıllar cemestin sıfatı, madeni ve nasıl meydana geldiği, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, özellikleriyle ilgilidir.

Cemest bâbından sonra fasıl başlığı altında "ahcâr-ı müteferrika" bahsi yer alır. Bu başlık altında anlatılan on dokuz fasıl sırasıyla şöyledir: Sebec [L. 114b], hummâhin [L. 115a], talk [L. 115b], yağmur taşı [L. 117a], ukâb taşı [L. 120a], yerekân taşı [L. 120b], bâğazü'l-hall [L. 121a], zeyt taşı [L. 121b], hacerü'l-yehûd [L. 121b], hacer-i ermenî [L. 122a], hacerü'l-fârûn [L. 122b], hacerü'd-dem [L. 122b], hacerü'l-kamer [L. 123a], hacer-i zü'l-elvân [L. 123b], hacerü'n-nevm [L. 123a], hacer-i miskâlî [L. 124a], markaşîşâ [L. 124a], magnîsiyâ [L. 124b], sürme taşı, tûtüyâ [L. 125a].

Eserin ikinci mahzeninin son faslında ise cevâhirin birbirine göre ölçüleri ve oranları anlatılmaktadır [L.126b-127b].

13

Fârsî

Ez-în şûrîde-tab'î bes turuş-rûy
Mudâmeş bâ-heme kes çîn der-ebrûy
Mizâceş çun zemâne sifle-perver
Guher der-zîr-i pâ hâşâk ber-se[r]

(Farsça - Bu perişan yaratılışından dolayı suratı asık, Herkese karşı daima kaşları çatıktı. Felek gibi alçakları korumak onun mizacı (olup bu nedenle) cevher ayak altında, çer çöp baş üstündedir.)

Adres

RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address

RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Eserin üçüncü mahzeninde [L. 127b-156a] ilk olarak filizât-ı seb'a yani yedi filiz olarak adlandırılan "altun, gümüş, kalay, bakır, kurşun, demir, harsînî" anlatılır [L. 127b- 147b]. Yedi bâbdan oluşan bu bölümde harsînî bâbı dışında her bâb dört fasıldan oluşur.

Birinci bâb altındır [L.127b-132a]. Altunun sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, niteliklerinin ele alındığı dört fasıldan oluşur. Bu bâbın üçüncü faslının başına "fasl" yazılması unutulmuştur [L. 130a]. İÜ-423 nüshası [51b/8-52a/8]'da yer alan ve Farsça rubaiye [L. 131a/2] kadar devam eden beyitler ve mensur kısım¹⁴ L. dâhil diğer nüshalarda yoktur. Bunlarda altın cevheri övülmüştür. Ayet iktibasına¹⁵ da yer verilen mensur kısımda ise dil oldukça külfetli, övgü abartılıdır.

Üçüncü mahzenin ikinci bâbı gümüşe ayrılmıştır [L. 132a-134a]. Bu bâb da dört fasıldır. Fasıllarda gümüşün sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, nitelikleri anlatılmaktadır. Gümüşün üçüncü faslı HS. ve İÜ-7020 nüshalarında eksiktir. Ayrıca gümüşün kıymetinin anlatıldığı kısımda altın gibi gümüşün methinde de mübalağa edildiğine değinilmiş, bu konuya dair Arapça beyit örnekleri verilmiştir. Bu beyitlerden biri¹⁶ sadece [İÜ-423 54b/6-7]'de mevcuttur. Yine aynı konuya örnek olmak üzere yazılan Türkçe beyitlerle bunların başındaki ve sonundaki cümleler de yalnızca [İÜ-423 54b/10-16]'da bulunmaktadır¹⁷.

Bakır, eserin üçüncü mahzeninin üçüncü bâbında [L. 134a-136b] yer almaktadır. Bu mahzen dört fasıldan oluşur ve fasıllar bakırın sıfatı, madeni ve nasıl meydana geldiği, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, özellikleri hakkındadır.

14 **Beyt**

Her ne kulsan taleb olup mâyil
Çâre yok bi-zer olmaga hâsil
Bî-zer olan kimesne pür-gam olur
Dâ'imâ zârîyle hem-dem olur
Kâşif-i cümle-i hümmûm oldur
Dâfi' ü mâni'-i gumûm oldur
hâmiyyü'l-mekârim ve'l-merâhim mâhiyyü'l-me'âsim ve'l-cerâyim makbûlü'l-vülât şeffi'ü'l-'ussât mu'inü'z-zu'afâ ve'l-
mesâkin safrâ'u fâki'un levnühâ tesüürü'n-nâzirin ma'denü'l-huzûr ve'l-hubûr mahzenü'l-behçet ve's-sürûrdur.

Beyt

Sürûr-efzâ vü râhat-bahş-ı dil-keş
Safâda âb u likin rengi âteş
Be-gâyet tab'ı mevzûn sûreti hûb
Cihânun halkına mahbûb-ı mergûb
Za'if ü nâ-tüvân pîrîn 'asâsı
Cevân-ı kâm-cüyun muktezâsı
Câlibü'l-menâfi' râfi'ü'l-mevâni' mü'ekkedü'l-himem muhassal-ı umûr-ı cumhûrî'l-ümem vâhibü'l-mevâhib mevhibü'l-
metâlib mknâtisü'l-kulüb keşşâfi'l-kürûbdur. Fütûh-ı ebvâbinun kuflına miftâh sr'âb-ı müşkilün 'akdine fettâh müzil-i
hasret ü kayd-ı meveddet tîbâb-ı vasl u mismâr-ı mahabbet zarûretde mu'in-i 'âşık-ı zâr su'ûbetde zahîr ü çâre-i kâr şefik
ü dest-gîr-i mübtelâyân mukavviyeti-i za'if-i bi-nevâyân yüzünde okunur âyât-i envâr be-gâyet sikke-i sürh-sûret-i ruhsâr
hattâ kudemâ-i hükemâ anun nâmına nâmûs-ı asgar ve meleke-i ecdâddurlar ve bülegâ'-i şu'arâ'-i Fûrs dahı anı bu rubâî
ile medh iderler.

15 Safrâ'u fâki'un levnühâ tesüürü'n-nâzirin (..Rengi parlak sarı, bakanların içini açan...) Bakara 2/69.

16 Da'îs-sihra yâ men heyeyece fi'l-kalbi habbeten

Ve me's-sihru illâ fi nukûşî'd-derâhimi

(Ey kalpteki daneyi harekete geçiren sevgili, bırak bu sihri! Sihir, dirhemlerin nakışlarından başka bir şey değildir.)

17 Ve Türkîde dahı anun hakkında çok söz dimilmiştir. Ol dahı hûb söylenilüp şekerler yinilmiştir.

Beyt

Akçeyile hâsil olur her murâd
Kaygulu diller olur anuñla şâd

Akçeyile sayd olur mahbûblar
Ana gâyet mâyil olur hûblar

Akçelü âdem sanasın beg durur
Akçesüz âdemden anda yeg durur

Zirâ akçe vâsita-i hâcâtdur ve râbita-i cümle-i murâdâtdur.

Adres

RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address

RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Bakırdan sonra gelen dördüncü bâbda kalay [L. 136b-140b] anlatılmaktadır. Bu bâb da kalayın sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, niteliklerinin anlatıldığı dört fasıldan müteşekkildir. İÜ-423 nüshasında kalayın birinci faslında “Bir şeyi tasdik etmediysen tecrübe etmelisin” ve “Haber gözle görmek gibi değildir.” anlamlarına gelen Arapça iki hüküm bulunmaktadır [58a/15-17].

Üçüncü mahzenin beşinci bâbı kurşun [L. 140b-142b] hakkında olup diğerleri gibi dört fasıldan oluşur. Fasıllarda kurşunun sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, özellikleriyle ilgili bilgiler verilmektedir.

Altıncı bâb demirdir [L.142b-145a]. Bu bâb da dört fasıldan meydana gelmektedir. Fasıllarda demirin sıfatı, madeni, türlerinin birbirlerinden farkları ve kıymeti, nitelikleri anlatılmaktadır. Demir bâbının birinci faslında yer alan konuyla ilgili Farsça beyitlerle mensur kısım da sadece İÜ-423'te [İÜ-423 61b/12-62a/1] bulunmaktadır. Bu örneklerden önce “polad ve âhen”in eritilerek karıştırılması sonucu oluşan cevherlerden, bunlardan üretilen kılıç çeşitlerinden, bunların isimlerinden ve özelliklerinden söz edilmektedir. Farsça alıntılarda¹⁸ da bu kılıç isimleri geçmektedir.

Eserin üçüncü mahzeninin yedinci bâbı harsînî [L. 145a-147b] hakkındadır. Bu mahzen fasıllara ayrılmamış, cevherin sıfatı, madeni ve özellikleri hakkındaki bilgiler bâb başlığı altında verilmiştir.

Filizât-ı seb'adan sonra gelen fasılda, filizâtdan mürekkep olan cisimler ve bunların birbirilerine nispetleri, ölçüleri anlatılmaktadır [L. 147b-149b]. Bundan sonra “tuç, teberrû (tâl), dârârû, tâlıkûn” olmak üzere dört fasıl gelmektedir. Bu fasıldan sonraki iki fasılda iki nesne ile oluşan filizâtlar [L. 149b-150a] ve filizâtın birbirine nispeti, oranı [L. 150a] anlatılmaktadır.

Üçüncü mahzende sözü edilen fasıllardan sonra “dendân-ı mâhî” bâb başlığı yer almaktadır. Devamında “balık dişi, ‘âc, abanoz, hûtû dişi; belesân, ma’cûn-ı mesrûdîtûs (mesir), gil-i mahtûm, kasabû’z-zerîre, şâdenc-i hindi” olmak üzere dokuz fasıl bulunmaktadır [L. 150a-156a].

Eserin son mahzeni ıtırılar hakkındadır [L. 156a-161b]. Bu mahzen “misk, ‘anber, ‘ûd, kâfûr, sandâl, safrân, zebâd, lâden, müselles” olmak üzere dokuz fasıldan müteşekkildir.

Dördüncü mahzenin son faslı olan müsellesten sonra yazar, kitabını bitirdiğini ve kitabın birinci ve dördüncü mahzenini *Tensûknâme-i İlhânî*’den, diğer mahzenleri de yine *Tensûknâme-i İlhânî* ve *Cevher-nâme-i Cedîd*’den nakl ettiğini belirtmiştir [L.161b].

Yazar, eğer hatası varsa bunu fark eden kişilerin düzeltmesini, bu kitabın mütercimi olan kendisini hayır ve dua ile anmalarını isteyerek Allah’a ve peygambere duayla bu bölümü sonlandırır [L. 161b-162a]. Ardından yazarın eserini, 917’de Şevvâl ayının (Aralık-Ocak 1511-1512) Cuma gününde tamamladığını

¹⁸ Meselen **Şeh-nâme**
Be-rûhânîyâ ân-çunân zed niyârek
Du pâre be-burrîd tîg-i belârek
(Rûhânîyâ kılıçla öyle kıvılcım saçtı ki belârek kılıcı ikiye ayırdı.)
Ez-Târîh-i Tâcü'l-me’âsir
Geh ez-drahşîden-i şemşîr-i rûhânîyâ-yi berk çeşm-i sipîhr hire mî-şud ve geh ez-gurr[î]den-i pîl-i mest-i ra’d gûş-i keyvân ker mî-geşt.
(Bazen şimşeg’in rûhânîyâ kılıcının parlıtısından feleğin gözü kamaşırdu ve bazen gök gürültüsünün sarhoş filinin homurtusundan satürn gezegeninin kulağı sağır olurdu.)
Ebû Mansûrî-i Fâhîrî
Beyt
Zi-’aks-i reng-i ruh-i düşmenân-i û der-ceng
Çu keh-rubâ be-drahşed guher zi-rûhenyâ/zî-rûhinâ (?)
(Savaşta onun düşmanların yüzünün aksinden rûhenyânın/rûhinânın cevheri kehribar gibi parlar.)

söylediği üç beyitlik Türkçe kıta ile bir Farsça beyitle temmet kaydı ve dua cümlesi ile sonlanır [L. 162a-162b].

Tokuz yüz on yedi geçmiş idi târîh
Ki cevher-nâme hatm oldu temâmî

Meh-i şevvâl idi cum'a gününde
Ki buldı cevher-i nazm ihtitâmı

Hudâvendâ anı her kim okırsa
Mu'în ol bi'n-nebî sadrül-kirâmı

În nuviştem tâ-be mâned yâdgâr
Men ne-mânem in be-mâned pây-dâr¹⁹

Temmet bi-'avni'l-meliki'l-mennân.

Allâhümma'gâfir li-sâhibihî ve li-kâtibihî ve li-cemî'i'l-mü'minîne ve'l-mü'minâti el-ehyâ'î minhüm
ve'l-emvâti bi-rahmetike yâ erhame'r-râhimîn âmîn²⁰.

Sonuç

Yahyâ bin Muhammed Gaffârî, *Tensûknâme-i İlhânî* ve *Cevher-nâme-i Cedîd*'den yararlanarak yazdığı cevher-nâmeye *Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin* ismini vermiştir. Eserin tespit edilen 6 nüshası mevcuttur. Bunlar karşılaştırıldığında İÜ-423 nüshası dışındakilerin aynı nüsha ailesinden geldiği görülmüştür. Kitabın nüshaları içinde eksiksiz olan L. nüshasıdır. İÜ-423 dışındaki nüshalarla L. arasında çok az kelime ve ifade farklılığı bulunmaktadır. İÜ-423 nüshası eksik bir nüshadır. Ancak kimi bâb ve fasıllarında muhteva bakımından diğerlerinde olmayan manzum parçalar, rivayetler ve kimi ifadeler yer almaktadır. İÜ-423 nüshasındaki anlatım tarzı da öteki nüshalardan farklıdır.

Yahyâ bin Muhammed Gaffârî'nin *Yâkûtatü'l-Mehâzin fi Cevâhiri'l-Me'âdin* adlı cevher-nâmesinden ve nüshalarından cevher-nâme literatürüyle ilgili çalışmalarda söz edilmiştir. Eser hakkında yazılan bir makale ve bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Ancak eserin bilinen altı nüshasıyla ilgili bugüne kadar verilen bilgiler yetersizdir. Gaffârî'nin cevher-nâmesinin HS. nüshası üzerinde yapılan yüksek lisans tezi ise inceleme bakımından yetersiz olup çeviri yazılı metin kısmı ise hatalar ve eksiklikler içermektedir. Bunlar göz önüne alındığında bilim ve kültür tarihi için kaynak niteliği taşıyan bu eserin tüm nüshalarıyla birlikte yeniden çalışılmasının yararlı olacağı açıktır. Gaffârî'nin yararlanarak yazdığını belirttiği *Tensûknâme-i İlhânî* ve *Cevher-nâme-i Cedîd*'le yapılacak bir karşılaştırma ise eserin özgün yanlarının bulunup bulunmadığını, katkılarının hangi noktalarda olduğunu ortaya koyacaktır. Benzeri diğer Türkçe metinlerle bu eseri karşılaştırmak ise öncelikle sözlük çalışmalarına önemli katkılar sağlayacaktır. Yanı sıra bu tür eserlerdeki bilgilerin taşındığı edebî metinlerin yorumlanması için araştırmacılara değerli bir malzeme sunulmuş olacaktır. Hâsılı Gaffârî'nin kitabı Türkçe cevher-nâme külliyatı içerisindeki yerini alabilmek için dikkatli ve özenli bir çalışmayı hak eder görünmektedir.

¹⁹ Bunu, yadigâr olsun, ben giderim bu daima kalsın diye yazdım.

²⁰ Kullarına çok ihsan eden Allah'ın yardımı ile bitirildi. Allah'ım! Onun sahibini, kâtibini ve bütün erkek, kadın müminleri, onlardan hayatta olanları ve ölenleri affet! Ey merhamet edenlerin en merhametlisi, rahmetinle muamele eyle! Amin.

Ek:

²¹**Bâb:** 'Ayne'l-hirrûn²² beyânındadır.

Faşl: Anuñ şıfâtındadır.

Ey 'ayn-ı a'yân-ı devlet.

Beyt: *Hağ sevâd-ı mülke kılsun zât-ı [İÜ-423 16b] pâküñ nûr-ı 'ayn*

Ërmesün hergiz cemâlün cevherine 'ayb u şeyn

'Ayn-ı 'ibret ü dîde-i başîretüne mu'ayyen ola ki²³ 'ayne'l-hirrûn ma'nîsi kedi gözi demekdür. 'Ayne'l-hirr berrâk u âbdâr ve şarâvetlü bir cevhere dârler ki anuñ üzerinde bir gök noқта ola ki miqdârda ve rengde kedi gözi merdümegine beñzer.²⁴ Ve bu cevherün bir hâşşası vardır ki eger anı bir cânibe tañrîk eyleseler²⁵ ol noқта kim üzerinde vardır âñer cânibe hareket²⁶ éde²⁷. Meşelâ eger²⁸ 'ayne'l-hirri şağ cânibe hareket étdürseler²⁹ ol noқта şol cânibe müteñarrîk ola ve³⁰ eger şol cânibe hareket étdüreler ol noқта şağ cânibe hareket kıla.³¹ [YB. 61a] Ve eger [L. 65a] rüşen yerlere [N. 52b] götüreler anuñ üzerinde şu mevci gibi nesnelere [HS. 33b] göreler³². Ve her miqdâr kim³³ rüşenlik ziyâde ola ol mevci dañı ziyâde olur³⁴. Ve³⁵ anuñ 'aks-i pertevi³⁶ muqâbelesinde olan cisimler üzerinde zâhir³⁷ olur, âyine gibi kim³⁸ şu 'â'ı dîvâr üzerine mün'akis ola³⁹. Ve eger 'ayne'l-hirr şınılup ãurde ola her ãurdesi üzerinde dañı ol gök noқtalar zuhûr kıla.⁴⁰

²¹ YB. 60b/3, L. 64b/3, İÜ-423 16a/16, İÜ-7020 24a/5, N. 52a/4, HS. 33a/8.

²² Kimi nüshalarda üstünle harekelendiğı için biz de harekeye uyarak tamlamayı 'Ayne'l-hirr şeklinde okuduk.

²³ L., YB., İÜ-7020., N., HS. -: İÜ-423 Ey 'ayn-ı a'yân-ı devlet. **Beyt:** *Hağ sevâd-ı mülke kılsun zât pâküñ nûr-ı 'ayn Ërmesün hergiz cemâlün cevherine ayb u şeyn* 'Ayn-ı 'ibret ü dîde-i başîretüne mu'ayyen ola ki

²⁴ L., YB., İÜ-7020, N., HS. : 'ayne'l-hirrûn ma'nîsi kedi gözi demekdür. Ve ol bir cevherün adıdır kim berrâk ve âbdâr ve şarâvetli (L.) / şarâvetlü ola. Ve anuñ üzerinde bir gök noқта olur ki miqdârda ve rengde [ked]i (L.) / kedi gözi merdümegine beñzeye.

²⁵ YB., İÜ-7020, N., HS. : eyleyeler

²⁶ L.: hareket

²⁷ İÜ-423: Ve cevherîlerün bir hâşşası vardır ki eger ol bir cânibe tañrîk olma ol noқта ki üzerinde vardır âñer cânibe hareket éder görine.

²⁸ eger: L.-

²⁹ İÜ-423, YB., İÜ-7020, N., HS.: étdüreler,

³⁰ ve: L., YB. İÜ-7020, N. -

³¹ İÜ-423: eger şol cânibe hareket étdüreler ol noқта şağ cânibe hareket kıla: L., YB., İÜ-7020, N., HS. 'aksiyle 'aks ola

³² İÜ-423: götüreler anuñ üzerinde şu mevci gibi nesnelere göreler: L., YB., İÜ-7020, N., HS. kıyalar anuñ üzerinde şu mevci (L., İÜ-7020, N., HS.) / mevci gibi nesne görine.

³³ İÜ-423: ki

³⁴ L., YB., İÜ-7020, HS, N. olur: İÜ-423 zuhûr kıla

³⁵ ve: N. -

³⁶ İÜ-423, L. 'aks-i pertevi: YB., İÜ-7020, HS. 'aksi ve pertevi, N. 'aks ve pertevi

³⁷ İÜ-423 merî

³⁸ İÜ-423 ki

³⁹ İÜ-423 inikâs bulur

⁴⁰ İÜ-423 'ayne'l-hirr şınılup ãurde ola her ãurdesi üzerinde dañı ol gök noқtalar zuhûr kıla: L. YB., İÜ-7020, N., HS. 'ayn-ı hirri şıyalar ãurdeleri üzerinde dañı ol gök noқtalar zâhir olur 'ayne'l-hirrûn (İÜ-7020, N., HS.)

Faşl: 'Ayne'l-hirrûn ma'deni⁴¹ beyânındadır.

Ey muhîṭ-ı envâr-ı 'inâyet ü hidâyet.

Beit: Mihr-i ihsân u keremsin dâyimâ tâbende ol

Ḳaddûne hergiz zevâl erişmesün pâyende ol

[İÜ-423 17a] Hâṭır-ı ferḥunde ve zâmîr-i ercümendeḡe ma'lûm u meczûm ola ki⁴² ba'zılar eydürler kim⁴³ 'ayne'l-hirr⁴⁴ ki vücûd bulur⁴⁵ yâḡût ma'deninde mütekevvin olur ve anuḡ mâddesi ġalebe-i ruṭûbetle şüret-i yâḡûtiyyeye teveccüh kıılır⁴⁶ sonra bir mâni' vâsiṭasıyla ol şürete erişmemişken şüret-i 'ayne'l-hirr⁴⁷ [L. 65b, YB. 61b] (1) ol mâdde üzerine fâyiż oldu.

Faşl: 'Ayne'l-hirrûn envâ'ında⁴⁸ ve anuḡ kıymeti [N. 53a] beyânındadır.

Ey 'ayn-ı 'aṭıyye-i sa'âdet ü 'izzet.

Beit: Dâmen-i 'ömrüḡe hergiz ermesün dest-i fenâ

Ol kabâ-yı 'izz ile ḡadr ü şerefde dâyimâ

Hâṭır-ı feyż-intimâḡa rüşen ü hüveydâ ola ki⁴⁹ 'ayne'l-hirr her⁵⁰ ne miḡdâr kim⁵¹ aḡ ve şeffâf olup noḡtası bellü olur⁵². Ve daḡı mevci ve mâ'iyyeti serî'ül-ḡareke ola nefîsrek ve bahâlu [İÜ-7020/24b] olur⁵³. Ve 'ayne'l-hirri Hindüstân'da Ma'ber memleketinde⁵⁴ ḡarîb yerlerde bulurlar. Ammâ ba'z diyârda bî-ḡıymet olur, ba'z diyârda eyü bahâya alurlar⁵⁵. Ve Tîḡâşî ba'zî⁵⁶ tâcirlerden rivâyet eder kim⁵⁷ bir pâre 'ayne'l-hirr diyâr-ı Maḡrib'de yüz elli altuna şaṭarlar⁵⁸ diyâr-ı 'Arab'da⁵⁹ bu meblaḡuḡ 'öşrine yüzine bakmazlar⁶⁰ zîrâ ki 'Arab memleketinde

41 İÜ-423, YB. ma'deni: L., İÜ-7020, N., HS. ma'den

42 L., YB., İÜ-7020 -, N., HS.-: İÜ-423 Ey muhîṭ-ı envâr-ı 'inâyet ü hidâyet. Beit: *Mihr-i ihsân u keremsin dâyimâ tâbende ol Ḳaddûne hergiz zevâl erişmesün pâyende ol* Hâṭır-ı ferḥunde ve zâmîr-i ercümendeḡe ma'lûm u meczûm ola ki

43 İÜ-423: ki

44 İÜ-7020, N., HS. : 'ayne'l-hirrûn

45 L., YB., İÜ-7020 -, N., HS. -: İÜ-423 ki vücûd bulur

46 İÜ-423 ġalebe-i ruṭûbetle şüret-i yâḡûtiyyeye teveccüh kıılır: L., YB., İÜ-7020, N., HS. şüret-i yâḡûtiyye müteveccüh idi

47 İÜ-423 vâsiṭasıyla ol şürete erişmemişken şüret-i 'ayne'l-hirr: L., YB. vâsiṭası-la (L.) / vâsiṭasıyla üzerine ruṭûbet/ ruṭûbet (L.) / [ru]ṭûbet (N.) / ruṭûbete (HS.) ġalebe edüp ol şürete erişmişken (L.) / YB., HS.) / erişmemişken (N.) şüret-i 'ayne'l-hirri/ 'ayne'l-hirr (N.)

48 HS.: envâ'ından

49 L., YB., İÜ-7020-, N.-, HS. -: İÜ-423 Ey 'ayn-ı 'aṭıyye-i sa'âdet ü 'izzet. Beit: *Dâmen-i 'ömrüḡe hergiz ermesün dest-i fenâ Ol kabâ-yı 'izzetle ḡadr ü şerefde dâyimâ* Hâṭır-ı feyż-intimâḡa rüşen ü hüveydâ ola ki

50 her: N.-

51 İÜ-423: ki

52 İÜ-423 olup noḡtası bellü olur: L., YB., İÜ-7020, HS. ola ve anuḡ noḡtası bellü ola, N. ola nefîsrek ve bahâlu

53 L., YB., İÜ-7020 mevci mâ'iyyeti serî'ül-ḡareke ola nefîs-reng ve bahâlu olur: İÜ-423, ve mâ'iyyeti serî'ül-ḡareket ola nefîsrek olup eyü bahâ bulup, N. nefîsrek ve bahâlu olur, HS. nefîsrek ola ve bahâlu olur.

54 L., YB., İÜ-7020, N., HS. :memleketinde; İÜ-423: memleketine.

55 L., YB., İÜ-7020 -, N., HS. -: İÜ-423 Ammâ ba'z diyârda bî-ḡıymet olur, ba'z diyârda eyü bahâya alurlar

56 L., YB. ba'zı: İÜ-423, N. ba'z

57 L., YB. eder kim: İÜ-7020, N., HS. ederler kim, İÜ-423 kııldı ki

58 L., YB., İÜ-7020, HS. şaṭdılar: İÜ-423 şaṭıldı

59 yüz elli altuna şaṭarlar diyâr-ı 'Arab'da: N.-

60 İÜ-423 yüzine bakmazlar: L., YB., İÜ-7020, N., HS. almazlar

ucuzdur mişkâlini⁶¹ altı altundan⁶² ziyâdeye⁶³ almazlar. Ve⁶⁴ rivâyetde gelmişdür ki İsmâ'îl [İÜ-423 17b] adlu bir kişi Yemen'de⁶⁵ [HS. 34a] müteveffâ olmuş⁶⁶. Anuñ⁶⁷ metrukâtında bir kîse içinde [L. 66a] bir pâre tarâvetlü 'ayne'l-hirr [YB.62a] çıqup anuñla bir kâğıd çıqagelür yazmışlar ki⁶⁸ bu cevheri Ma'ber memleketinde buldum-ıdı⁶⁹ yedi yüz fîle şatun aldum. Ve⁷⁰ Hindüstân'da her fîl ki şatılurmuş, altı bucuq altuna olurmuş⁷¹. Pes anı metrukât-ı mezkûrda yedi biñ dirheme şatmışlar kim her dirhem bir direm gümüşdür⁷².

Faşl: 'Ayne'l-hirriñ havâşşı⁷³ beyânındadır⁷⁴.

Ey manzûr-ı 'ayn-ı sa'âdet-âşâr.

Beit: Hey't-i hâmuñ ola râyet-i cûd

Ṭîğunıñ cevheri ser-âyet-i cûd

Zamîr-i âfitâb-te'sîrûñe meşhûd ola ki⁷⁵ Ṭîğâşî⁷⁶ rivâyet [N. 53b] êder kim⁷⁷ 'ayne'l-hirr kâdimü'l-eyyâmnda mezkûr degüldi⁷⁸ cedîdü'z-zuhûrdur ya'nî yakında zâhir olmuşdur⁷⁹. Ve cevherîler ittifâkla⁸⁰ eyitmişler kim⁸¹ her kişinüñ ki 'ayne'l-hirr bilesince ola yaramaz gözlerden ve sihirde emân bula⁸². Ve her kim 'ayne'l-hirri sürûrle kendüde hıfz kıla dâ'imâ nekbetden dür ve me'mûn ola. Ve eger seferde ve hâzarda kendüden dür kılmaya. Dîv ve perî ol kimesneye mekr êrişdürmege kâdir olmaya⁸³. Ve hükemâ⁸⁴-i Hind eydürler kim⁸⁴ egerçi⁸⁵ 'ayne'l-hirriñ hâşşiyeti⁸⁶ behremânî yakût hâşşiyeti⁸⁷ gibidür ammâ⁸⁸ 'ayn [İÜ-423 18a]e'l-hirriñ [L. 66b] bir hâşşiyeti⁸⁹

61 İÜ-7020, N., HS. : mişkâli

62 L. altuna

63 HS. ziyâde

64 ve: N.-

65 Yemen'de: İÜ-7020 -

66 İÜ-423 olur

67 İÜ-423 -: L., YB., İÜ-7020, N., HS. anuñ

68 İÜ-423 içinde bir pâre tarâvetlü 'ayne'l-hirr çıqup anuñla bir kâğıd çıqagelür yazmışlar ki: L., YB. bulunmuş. İçinden bir dâne tarâvetlü 'ayne'l-hirr çıkmış. Anuñ-ıla bir kâğıd çıkmış (İÜ-7020., N., HS. -) yazmışlar kim.

69 L.-, YB -, İÜ-7020, N. -, HS. -: İÜ-423 buldum-ıdı

70 L. -, YB. -, İÜ-7020., N.-, HS. -: İÜ-423 ve

71 İÜ-423 fîl ki şatılurmuş, altı bucuq altuna olurmuş: L., YB., İÜ-7020 fîli/fîl (N.,HS.) altı bucuq altundur

72 L., YB., İÜ-7020 anı metrukât-ı mezkûrda/ mezkûreden (YB., İÜ-7020, N., HS.) yedi biñ (N., HS.-) dirheme şatmışlar kim her dirhem hem(YB) bir direm gümüşdür: İÜ-423 metrukâtından ol 'ayne'l-hirr yedi biñ dirheme şatılur ki her her dirhem bir direm gümüş olur.

73 N., HS. : havâşş

74 İÜ-7020: beyânında

75 L. -, YB. -, İÜ-7020 -, N. -, HS. -: İÜ-423 Ey manzûr-ı 'ayn-ı sa'âdet-âşâr. Beit: *Heyet-i hâmuñ ola râyet-i cûd Ṭîğunıñ cevheri sirâyet-i cûd. Zamîr-i âfitâb-te'sîrûñe meşhûd ola ki*

76 L., YB. : Ṭîğâşî

77 İÜ-423: ki

78 İÜ-423 degüldi: YB., İÜ-7020, N., HS. degülmüş, L. döğülmüş

79 L., YB., İÜ-7020, N., HS. cedîdü'z-zuhûrdur ya'nî yakında zâhir olmuşdur: İÜ-423 cedîdü'z-zuhûr olup yakında zâhir oldu

80 YB., İÜ-7020, N., HS.: ittifâkla

81 İÜ-423: eyitmişlerdür ki, HS.: eyitmişler ki

82 İÜ-423. kişinüñ ki 'ayne'l-hirr bilesince ola yaramaz gözlerden ve sihirde emân bula: L., YB., İÜ-7020, N. kimesne kim 'ayne'l-hirri bile götüre/götürse (İÜ-7020, N., HS.) yaramaz gözlerden emîn ola

83 L. -, YB. -, İÜ-7020., N. -, HS. -: İÜ-423 Ve her kim 'ayne'l-hirri sürûrle kendüde hıfz kıla dâ'imâ nekbetden dür ve memûn ola. Ve eger seferde ve hâzarda kendüden dür kılmaya. Dîv ve perî ol kimesneye mekr êrişdürmege kâdir olmaya

84 İÜ-423: ki

85 L.-, YB. -, İÜ-7020 -, N. -, HS. -: İÜ-423 egerçi

86 L. İÜ-7020 hâşşiyeti

87 hâşşiyeti: HS.-

88 İÜ-423 lâkin

89 L., İÜ-7020 hâşşiyeti

Adres

RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address

RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

vardur ki⁹⁰ yâkûtda bulunmaz ve⁹¹ ol [YB 62b] hâşşiyet⁹² oldur ki⁹³ anı götüren kişilere hiç noqşân ve hûsrân gelmez⁹⁴ ve⁹⁵ bu cihetden mu'teber olur ve eyü bahâ bulur. Ve 'ayne'l-hirde bir hâşşa-i garîbe dağı rivâyet kılnur ve ol maşşûsa bu vechle hikâyet olunur ki eger kimesne içinde zebûn vâki' ola ve hâlâşa kaţ'â fûrce bulmayup ihtimâli gele hemân kendüyi maqtûllerün arasına şala tâ anı gören düşmen meyyit mülâhaza kıla. Ve eger üzerine dağı getirüp hâline nazar olma mümkün degüldür ki şağ kılna⁹⁶ vallâhu a'lem⁹⁷.

Kaynakça

- Adıvar, A. A. (1982). Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul: Remzi.
- Ak, M. (2004). Leke-nâme ve Panzehir Risâlesi, Tarih Dergisi/Turkish Journal of History, (39): 97-124.
- Aksoy, G. (2018). Aristoteles'in Taşlar Kitabı, Kitâbu'l Ahcâr li-Aristâtâlîs, İnceleme - Arapça Metin - Çeviri - Yorum, İstanbul: Büyüyenay.
- Argunşah, M. (1999). Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî, Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bektaş, İ. (2008). Kitâb-ı Cevherü'l-Cevâhir (İnceleme-Metin-Dizin). [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, R. ve Kılıç, M. (2003). Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), 14 (14): 1-64.
- Gökyay, O. Ş. (1991). Kitâb-ı Cevherü'l-Cevâhir, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi. 171-182.
- İzgi, C. (1997). Osmanlı Medreselerinde İlim, Tabii İlimler (II), İstanbul: İz.
- Kara, S. (2016). Farklı Nüshalar Işığında Ahmed-i Bîcân'ın Manzum Cevâhîrnâmesi'nin Tenkitli Metni, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), (56): 1105-1124.
- Komasyon (2006). Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi Vol. 1-2, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).
- Kurtulmuş, F. (2020). Tansukname-i İlhanî (Giriş - Metin - Notlar - Sözlük). [Yayımlanmamış doktora tezi], Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Kutlar, F. S. (2003). İki Türkçe Cevâhir-nâme ve Cevherlerin Etkilerine Dair, Millî Folklor, (58/Yaz): 121-128.
- Kutlar, F. S. (2005). Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme, Ankara: Öncü Kitap.
- Murad, S. (2019). Cevher-Nâme-i Sultân Murâdî (İnceleme- Tenkitli Metin- Dizin- Tıpkıbasım), İstanbul: DBY.
- Murad, S. ve Ateş, B. (2018). Muhammed b. Garsüddîn el-Halebî'nin Cevher-Nâme'si, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD), 2(3): 97-116.
- Redhouse, J.W. (1992). A Turkish and English Lexion; Shewing in English the Significations of the Turkish Terms, İstanbul: Çağrı.

90 YB., N., HS. : kim

91 İÜ-423 -, İÜ-7020 -, N.-, HS. -: L., YB. ve

92 İÜ-7020: hâşşiyet

93 YB., N., HS. : kim

94 İÜ-423 gelmez: L., YB., İÜ-7020, N., HS. érmez

95 İÜ-423 -: L., YB., İÜ-7020, N., HS. ve

96 L., YB., İÜ-7020, N., HS bahâlu olur: İÜ-423 mu'teber olur ve eyü bahâ bulur. Ve 'ayne'l-hirde bir hâşşa-i garîbe dağı rivâyet kılnur ve ol maşşûsa bu vechle hikâyet olunur ki eger kimesne içinde zebûn vâki' ola ve hâlâşa kaţ'â fûrce bulmayup ihtimâli gele hemân kendüyi maqtûllerün arasına şala tâ anı gören düşmen meyyit mülâhaza kıla. Ve eger üzerine dağı getirüp hâline nazar olma mümkün degüldür ki şağ kılna

97 vallâhu a'lem: N.-

Steingass, F. J. (1998). *Persian-English Dictionary. Including The Arabic Words And Phrases To Be Met With İn Persian Literature*, Librairie du Liban, İstanbul: Çağrı.

Yazma eserler

Cevâhir-nâme. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler, Demirbaş No: NEKTY00423.

Cevherü'l-cevâhir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler, Demirbaş No: NEKTY07020.

Cevherü'l-cevâhir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler, Demirbaş No: NECTY07020.

Kitâb-ı Cevher-nâme. Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu, 34 Nk 3762/1.

Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet, No: 340.

Kitâbu *Yâkûtatü'l-mehâzin fî cevâhiri'l-me'âdin*. Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi İslâmî Yazmalar Koleksiyonu, B. or. 076.

Kitâbu Yâkûtatü'l-Mehâzin fî Cevheri'l-Me'âdin. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler, Demirbaş No: NECTY00423.

Yâkûtatü'l-mehâzin fî cevâhiri'l-me'âdin. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 1389.